

Εισαγωγή

Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος έχει βρεθεί την τελευταία δεκαπενταετία στο επίκεντρο της ιστορικής έρευνας και της δημόσιας ιστορίας, δημιουργώντας την εσφαλμένη εντύπωση ότι το ενδιαφέρον για αυτόν είναι σχετικά πρόσφατο· στην πραγματικότητα είναι αρκετά παλαιό και χρονολογείται από την εποχή της λήξης του. Τις πρώτες μετεμφυλιακές δεκαετίες εκδόθηκε πλήθος άρθρων, δοκιμίων και μαρτυριών από την πλευρά των νικητών του Εμφυλίου, κυρίως από αξιωματικούς του Ελληνικού Στρατού (ΕΣ), που είχαν πρωταγωνιστήσει σε αυτόν.¹ Η βιβλιογραφική παραγωγή εκείνης της εποχής απηχούσε σε μεγάλο βαθμό την επίσημη άποψη, ότι ο εμφύλιος πόλεμος ήταν ο «τρίτος γύρος», δηλαδή η τρίτη απόπειρα του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας (ΚΚΕ) να καταλάβει βίαια την εξουσία. Είχαν προηγηθεί δύο «γύροι», η προσπάθειά του να κυριαρχήσει βίαια στην κατεχόμενη Ελλάδα, προκαλώντας τις εμφύλιες συγκρούσεις του 1943-1944, και η «στάσις του Δεκεμβρίου» του 1944. Επιπλέον, μαζί με την κατηγορία της ευθύνης πρόκλησης ενός «μακρού εμφυλίου πολέμου» από το 1943 έως το 1949, με σκοπό να καταλάβει βίαια την εξουσία και να επιβάλει κομμουνιστική δικτατορία, εμφανίζονταν ως ένα κόμμα εχθρικό προς τα εθνικά συμφέροντα. Το ΚΚΕ προκάλεσε την εμφύλια σύγκρουση καθοδηγούμενο και εξυπηρετώντας τα συμφέροντα των άλλων δυνάμεων, της Σοβιετικής Ένωσης και των γειτονικών κομμουνιστικών χωρών, σε βάρος της εδαφικής ακεραιότητας της Ελλάδας. Η

---

1. Βλ. εντελώς ενδεικτικά, Θρασύβουλος Τσακαλώτος, *40 χρόνια στρατιώτης της Ελλάδος. Πώς κερδίσαμε τους αγώνες μας*, Ακρόπολις, Αθήνα, 1960· Αλέξανδρος Τσιγγούνης, *Ο συμμοριτοπόλεμος στην Πελοπόννησο. Ανακρίβειαι – πλάναι – μευδολογίαι*, χ.ε., Αθήνα, 196· Δημήτριος Ζαφειρόπουλος, *Ο αντισυμμοριακός αγών*, 1945-1949, χ.ε., Αθήνα, 1956· Αθανάσιος Κοκόρης, *Επιχειρήσεις Γράμμουν-Βίτσι*, 1949, Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων, Αθήνα, 1955· Θεοφύλακτος Παπακωνσταντίνου, *Ανατομία της επανάστασης. Θεωρητική και ιστορική ανάλυσις της δυναμικής του κομμουνισμού. Οι τρεις «γύροι» του ΚΚΕ*, χ.ε., Αθήνα, 1952· Χρήστος Μαντάς, *Πώς εφθάσαμε εις τας μάχας του Γράμμουν και του Βίτσι το 1948 και 1949*, χ.ε., Αθήνα, 1950. Επίσης βλ. τις εκδόσεις του Γενικού Επιτελείου Στρατού/Διευθύνσεως Ιστορίας Στρατού υπό τον γενικό τίτλο *Ο ελληνικός στρατός κατά τον αντισυμμοριακό αγώνα, 1946-1949* (Αθήνα, 1971). Για μια πρώτη απόπειρα συστηματικής καταγραφής της βιβλιογραφίας σχετικά με τον εμφύλιο πόλεμο, βλ. Νίκος Κουλούρης, *Ελληνική βιβλιογραφία του εμφυλίου πολέμου, 1945-1949. Αυτοτελή δημοσιεύματα, 1945-1999*, Φιλίστωρ, Αθήνα, 2000.

νίκη του θα οδηγούσε στην επιβολή ενός ολοκληρωτικού καθεστώτος και το δι-αμελισμό της χώρας. Αυτή η προσέγγιση του Εμφυλίου ήταν προϊόν μιας συγκεκριμένης εποχής. Το ερμηνευτικό σχήμα των «τριών γύρων» αντανακλούσε το βαθύ ρήγμα που είχαν ανοίξει στην κοινωνία ο εμφύλιος πόλεμος και η σύγκρουση Δεξιάς και Αριστεράς, δικαιολογούσε τη διαιώνιση του πολιτικού αποκλεισμού του ΚΚΕ και ευθυγραμμίζονταν με τη μεταπολεμική παγκόσμια διαίρεση που είχε προκαλέσει ο Ψυχρός Πόλεμος.

Οι νέες συνθήκες στις δεκαετίες του 1970 και του 1980, με την πτώση της δικτατορίας και τη θεμελίωση της δημοκρατίας στην Ελλάδα, αλλά και η αμφισβήτηση των διαιρέσεων του Ψυχρού Πολέμου διαμόρφωσαν νέες προϋποθέσεις για τη μελέτη του Εμφυλίου. Παράλληλα, η απρόσκοπτη, πλέον, ιστορική έρευνα και οι διαρκώς αυξανόμενες αρχειακές διαθεσιμότητες άνοιξαν νέους ορίζοντες για την εξέτασή του. Στη δεκαετία του 1980 εμφανίστηκε μια σειρά από μελέτες που αμφισβήτησαν το προαναφερθέν «σχήμα» του ελληνικού εμφυλίου πολέμου. Οι περισσότερες από αυτές εστίασαν στην αγγλική και την αμερικανική επέμβαση στην Ελλάδα, απηχώντας ένα ρεύμα αναθεωρητικής ιστοριογραφίας που αφενός ασκούσε κριτική στην ιμπεριαλιστική εξωτερική πολιτική των Ηνωμένων Πολιτειών και τη θεωρία του «κομμουνιστικού κινδύνου» και αφετέρου είχε επηρεαστεί από τις θεωρίες περί εξάρτησης. Οι μελέτες αυτές προσέγγισαν τον ελληνικό εμφύλιο πόλεμο ως ένα πρώτο στάδιο του Ψυχρού Πολέμου και αντιμετώπισαν την αμερικανική επέμβαση όχι ως μια προσπάθεια των Ηνωμένων Πολιτειών να προστατεύσουν την Ελλάδα από την επέκταση της σοβιετικής σφαίρας επιρροής, αλλά ως ένα πρώτο βήμα να εδραιώσουν την παγκόσμια ηγεμονία τους. Στην ίδια λογική, οι μελέτες για τη βρετανική επέμβαση στην Ελλάδα, τόσο πριν όσο και μετά την Απελευθέρωση, υπογράμμιζαν τη βούληση της Μεγάλης Βρετανίας να διατηρήσει τη χώρα στη σφαίρα της επιρροής της και να εξουδετερώσει την απειλή της Αριστεράς.²

2. Michael Mark Amen, *American Foreign Policy in Greece, 1944-1949. Economic, Military and Institutional Aspects*, Peter Lang, Φρανκφούρτη, 1978· George Alexander, *The Prelude to the Truman Doctrine. British Policy in Greece, 1944-1947*, Clarendon Press, Οξφόρδη, 1982· Prokopos Papastratis, *British Policy towards Greece during the Second World War, 1941-1944*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ, 1984· Jon Kofas, *Intervention and Underdevelopment. Greece during the Civil War*, Penn State University Press, Γιουνιβέρσιτι Παρκ και Λονδίνο, 1989· Λόρενς Γουίτνερ, *Η αμερικανική επέμβαση στην Ελλάδα, 1943-1949*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη, 1991· Howard Jones, «*A New Kind of War*». *America's Global Strategy and the Truman Doctrine in Greece*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη και Οξφόρδη, 1989· Θανάσης Σφήκας, *Οι Άγγλοι Εργατικοί και ο εμφύλιος πόλεμος στην Ελλάδα. Ο ιμπεριαλισμός της «μη-επέμβασης»*, Φιλίστωρ, Αθήνα, 1997· Heinz Richter, *Η επέμβαση των Άγγλων στην Ελλάδα. Από τη Βάρκιζα στον εμφύλιο πόλεμο, Φεβρουάριος 1945-Αύγουστος 1946*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 1997. Για μια

Παράλληλα με αυτό το ρεύμα αναθεωρητικής ιστοριογραφίας άρχισε να αναπτύσσεται το ενδιαφέρον για τη μελέτη της ελληνικής κοινωνίας στη δεκαετία του 1940, καταρχάς για την περίοδο της Κατοχής. Οι μελέτες των Χάγκεν Φλάισερ, Γιάννη Χόνδρου, Μαρκ Μαζάουερ, Γιώργου Μαργαρίτη, Τασούλας Βερβενιώτη και Ρίκης Βαν Μπουσχότεν διαμόρφωσαν το έδαφος για την κατανόηση των κοινωνικών και πολιτικών εξελίξεων και αλλαγών στην κατεχόμενη Ελλάδα.³ Στα τέλη της δεκαετίας του 1990 άρχισε να παρατηρείται στροφή του ερευνητικού ενδιαφέροντος από την περίοδο της Κατοχής σε αυτήν του Εμφυλίου. Ορόσημο μπορούν να θεωρηθούν τα συνέδρια που οργανώθηκαν το 1999, στην επέτειο των πενήντα ετών από τη λήξη του Εμφυλίου. Πράγματι, από τότε παρατηρείται μια έκρηξη ιστοριογραφικού ενδιαφέροντος για αυτόν, όπως μπορούμε να διαπιστώσουμε από την έκδοση μελετών, τη δημοσίευση άρθρων, τη διοργάνωση συνεδρίων και ημερίδων κ.ο.κ. Την ίδια εποχή εκδηλώνεται επίσης η αναζωπύρωση του γενικότερου ενδιαφέροντος για τον Εμφύλιο και η δεκαετία του 1940 αποκτά κεντρική θέση στη δημόσια συζήτηση και γίνεται συχνά αντικείμενο έντονης αντιπαράθεσης. Στη δεκαετία του 2000, επιστήμονες από διαφορετικά πεδία συγκρούστηκαν επανειλημμένα και έντονα για τα αίτια, την περιοδολόγηση και την εννοιολόγησή του.⁴ Ο Εμφύλιος διαίρουσε ξανά, όχι πλέον την ελληνική κοινωνία, αλλά την επισημονική κοινότητα. Το τραυματικό παρελθόν είχε γίνει πια ιστορία.

Προσεγγίσεις του εμφυλίου πολέμου

Η έκρηξη του ιστοριογραφικού ενδιαφέροντος για τη δεκαετία του 1940, σε συνδυασμό με την απομάκρυνση από την πολιτική και διπλωματική ιστορία

κριτική παρουσίαση αυτής της βιβλιογραφίας, βλ. Γιάννης Ο. Ιατρίδης, «Οι διεθνείς διαστάσεις του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου. μια επισκόπηση της αγγλόφωνης ιστοριογραφίας», στο Γ. Αντωνίου – Ν. Μαραντζίδης (επιμ.), *Η εποχή της σύγχυσης. Η δεκαετία του '40 και η ιστοριογραφία*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 2008, σ. 55-103.

3. Χάγκεν Φλάισερ, *Στέμμα και σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης*, Παπαζήσης, Αθήνα, τόμ. 1, χ.χ., τόμ. 2, 1995· John L. Hondros, *Occupation and Resistance. The Greek Agony, 1941-1944*, Pella, Νέα Υόρκη, 1983· Μαρκ Μαζάουερ, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ. Η εμπειρία της Κατοχής*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1994· Γιώργος Μαργαρίτης, *Από την ήττα στην εξέγερση. Ελλάδα, άνοιξη 1941-φθινόπωρο 1942*, Ο Πολίτης, Αθήνα, 1993· Τασούλα Βερβενιώτη, *Η γυναίκα της Αντίστασης. Η είσοδος των γυναικών στην πολιτική*, Οδυσσεύς, Αθήνα, 1994· Ρίκη Βαν Μπουσχότεν, *Ανάποδα χρόνια. Συλλογική μνήμη και ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών*, Πλέθρον, Αθήνα, 1997.

4. Αντώνης Λιάκος, «Αντάρτες και συμμορίτες στα ακαδημαϊκά αμφιθέατρα», στο Χ. Φλάισερ (επιμ.), *Η Ελλάδα '36-'49. Από τη δικτατορία στον εμφύλιο – Τομές και συνέχειες*, Καστανιώτης, Αθήνα, 2003, σ. 25-36.

και τη στροφή των ερευνητών προς τη μελέτη της ελληνικής κοινωνίας, είχαν αποτέλεσμα την αποκάλυψη της συνθετότητας των αλλαγών και των εξελίξεων που συντελέστηκαν εκείνη την περίοδο. Οι μελέτες, για παράδειγμα, σχετικά με την ξένη οικονομική βοήθεια, τη μεταχείριση των δωσιλόγων, τη μεταφορά των παιδιών στις παιδοπόλεις και τις σοσιαλιστικές χώρες, τους πολιτικούς κρατουμένους, τη συμμετοχή των γυναικών στον Δημοκρατικό Στρατό Ελλάδας (ΔΣΕ), το συνδικαλιστικό κίνημα ή το ρόλο των μειονοτήτων ανέδειξαν καίρια ζητήματα για την κατανόηση του εμφυλίου πολέμου (όπως οι εθνοτικές διαφορές, η ανασυγκρότηση του κράτους, ο πολιτικός αποκλεισμός κ.ά.) και τους διαφορετικούς τρόπους με τους οποίους άτομα και κοινωνικές ομάδες τον βίωσαν. Η παρούσα μελέτη εντάσσεται σε αυτή την ιστοριογραφική «στροφή στην κοινωνία», και επιδιώκει να αναδείξει τον τρόπο με τον οποίο η κοινωνία αποτελεί υποκείμενο και ταυτόχρονα αντικείμενο της πολιτικής. Αντλεί από την πλούσια βιβλιογραφία των τελευταίων ετών και, με παράλληλη αξιοποίηση του αρχειακού υλικού, επιδιώκει μια συνθετική προσέγγιση του εμφυλίου πολέμου, με στόχο τη διερεύνηση της αλληλεπίδρασης μεταξύ του κοινωνικού και του πολιτικού.

Οι μελέτες που επιχειρήσαν μια συνθετική προσέγγιση του ελληνικού εμφυλίου πολέμου είναι σχετικά λίγες. Χρονολογικά, η πρώτη τέτοια μελέτη ήταν του Ντέιβιντ Κλόουζ, μια νηφάλια εξέταση των εξελίξεων ολόκληρης της δεκαετίας του 1940. Βασικό χαρακτηριστικό της ερμηνείας του Κλόουζ για τον Εμφύλιο αποτελεί η πρωτοκαθεδρία του ρόλου των ξένων δυνάμεων στην εξέλιξή του. Υποστηρίζει ότι, στο βαθμό που η Ελλάδα αποτελούσε γεωπολιτικά απαραίτητο σύμμαχο της Μεγάλης Βρετανίας και των Ηνωμένων Πολιτειών, ήταν αναπόφευκτη η καταστολή του ελληνικού κομμουνιστικού κινήματος και ότι τα όποια περιθώρια επιλογών της κομμουνιστικής ηγεσίας ήταν περιορισμένα. Για να αμβλύνει αυτή την αρκετά ντετερμινιστική, όπως ο ίδιος παραδεχόταν, ερμηνεία του εμφυλίου πολέμου, αναγνωρίζει το ρόλο που έπαιξαν τα άτομα και το τυχαίο στην ιστορική εξέλιξη· κάποιες αποφάσεις ελήφθησαν «με κάποιο βαθμό ελευθερίας και είχαν βαθύτατη επίδραση στα γεγονότα που ακολούθησαν».⁵ Θα πρέπει να προστεθεί ότι σε άλλη μελέτη του ο Κλόουζ θα προβεί σε μια καίρια επισήμανση όσον αφορά το χαρακτήρα του ελληνικού εμφυλίου πολέμου. Θα διαπιστώσει ότι, σε αντίθεση με άλλους εμφύλιους πολέμους, ο ελληνικός δεν είχε στο υπόβαθρό του σοβαρές ταξικές, εθνολογικές ή θρησκευτικές διαφορές, αλλά ήταν αποτέλεσμα μιας διαδικασίας ιδεολογικής

---

5. Ντέιβιντ Κλόουζ, *Οι ρίζες του εμφυλίου πολέμου στην Ελλάδα*, Φιλίστωρ, Αθήνα, 2003, σ. 15. Το βιβλίο εκδόθηκε πρώτη φορά στα αγγλικά το 1995.

και πολιτικής πόλωσης, στην οποία η βία έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην πορεία προς τη σύγκρουση.⁶

Ο Γιώργος Μαργαρίτης με το δίτομο έργο απομακρύνθηκε από την προσέγγιση που έδινε προτεραιότητα στους εξωτερικούς παράγοντες και συνδύασε την κοινωνική με τη στρατιωτική ιστορία. Μελέτησε τον εμφύλιο πόλεμο κυρίως ως στρατιωτικό γεγονός, με όλους τους περιορισμούς που αυτό συνεπάγεται. Πολύτιμο για την κατανόηση της λογικής του πολέμου και της εξέλιξης των στρατιωτικών συγκρούσεων, το έργο του Μαργαρίτη υποβαθμίζει τη σημασία όσων συμβαίνουν εκτός των πεδίων των μαχών. Όσο κι αν επιδίωξη του συγγραφέα ήταν «η αναγωγή των πολεμικών δεδομένων στο κοινωνικό υπόβαθρο»,⁷ η μελέτη του τελευταίου παρέμεινε τις περισσότερες φορές περιορισμένη στους χώρους διεξαγωγής των μαχών και την επικράτεια της Προσωρινής Δημοκρατικής Κυβέρνησης (ΠΔΚ). Επιπλέον, η προσέγγιση του συγγραφέα εγκλωβίζεται σε μια λογική δικαίωσης της πολιτικής της κομμουνιστικής ηγεσίας. Το βασικό επιχείρημά του είναι ότι το ΚΚΕ δεν είχε περιθώρια επιλογών και οδηγήθηκε σε μια ένοπλη σύγκρουση που δεν επιθυμούσε, αλλά του επιβλήθηκε από την κυβέρνηση. Παρ' όλα αυτά, η συμβολή του έργου του είναι σημαντική γιατί καταδεικνύει τη σημασία της διαφοράς μεταξύ πόλης και υπαίθρου όσον αφορά τη στάση του κόσμου της Αριστεράς απέναντι στην εμφύλια σύγκρουση. Ο Μαργαρίτης υποστηρίζει ότι η κοινωνική βάση της Αριστεράς διχοτομήθηκε και στον εμφύλιο πόλεμο πήρε μέρος η Αριστερά της υπαίθρου και όχι των πόλεων. Όπως γράφει, «στην ουσία στον Εμφύλιο αναμείχθηκε το μισό ΚΚΕ, η μισή Αριστερά, η άλλη παρέμεινε σε απόσταση, παρά τις δραματικές εκκλήσεις της ηγεσίας του ΚΚΕ στα μετέπειτα χρόνια».⁸ Αυτή η διαπίστωση είναι καίρια για την κατανόηση της κοινωνικής δυναμικής του Εμφυλίου.

Η μελέτη του Νίκου Μαραντζίδη μας ενδιαφέρει εδώ όχι επειδή αποτελεί μια ιστορία του Εμφυλίου, αλλά επειδή είναι αφιερωμένη εξ ολοκλήρου στον ΔΣΕ. Ο Μαραντζίδης αναδεικνύει δύο ζητήματα που συνιστούν και το ερμηνευτικό πλαίσió του για τον εμφύλιο πόλεμο. Το πρώτο ζήτημα αφορά τη φυσιογνωμία του ΔΣΕ, ο οποίος παρουσιάζεται ως ένας ολοκληρωτικός μηχανισμός στηριγμένος στη βία, την προπαγάνδα και τον εξαναγκασμό, υποταγμένος στην κομματική

6. Ντέιβιντ Κλόουζ, «Εισαγωγή», στο του ίδιου (επιμ.), *Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος, 1943-1950. Μελέτες για την πόλωση*, Φιλίστωρ, Αθήνα, 1997, σ. 36 κ.ε.

7. Γιώργος Μαργαρίτης, *Ιστορία του ελληνικού εμφυλίου πολέμου*, Βιβλιόραμα, Αθήνα, τόμ. 1, 2000, σ. 19.

8. Οπ.π., τόμ. 1, σ. 211.

τόσο της κυβέρνησης όσο και του ΚΚΕ επηρεάστηκε από τις δυνατότητες και τους περιορισμούς που δημιουργούσαν η οικονομική και στρατιωτική βοήθεια και η διπλωματική υποστήριξη από τις ξένες δυνάμεις. Πάντως, σε κάθε περίπτωση τόσο η κυβέρνηση όσο και το ΚΚΕ υπολόγιζαν στην εξωτερική βοήθεια. Άρα, στην ερμηνεία του ελληνικού εμφυλίου πολέμου θα πρέπει οπωσδήποτε να ληφθεί υπόψη τόσο το διεθνές πλαίσιο όσο και η δομική σχέση ανισότητας μεταξύ των εγχώριων και των εξωτερικών πρωταγωνιστών. Τούτων δοθέντων, επαρκεί η μελέτη των εξωτερικών παραγόντων για την ερμηνεία του ελληνικού εμφυλίου πολέμου; Πιστεύω πως όχι. Τα αίτια του, οι παράγοντες που διαμόρφωσαν την εξέλιξή του και καθόρισαν την έκβασή του θα πρέπει να αναζητηθούν στην ελληνική κοινωνία, αφενός στο συγκρουσιακό υπόβαθρο που δημιουργήθηκε στα χρόνια της Κατοχής και αφετέρου στις κοινωνικές αντιθέσεις, την ιδεολογική πόλωση και τους πολιτικούς συσχετισμούς στην Ελλάδα μετά το 1945.

Η προσέγγιση του Εμφυλίου μέσα από το ερμηνευτικό πλαίσιο της επανάστασης μπορεί να μας βοηθήσει στην πληρέστερη κατανόηση και εξήγησή του. Αφετηρία μπορεί να αποτελέσει η εύστοχη παρατήρηση ότι οι επανάστασεις (όπως εξάλλου και οι εμφύλιοι πόλεμοι) δεν γίνονται, αλλά έρχονται.³¹ Δεν είναι αποτέλεσμα των αποφάσεων και των ενεργειών κάποιων φανατισμένων ομάδων, αλλά σύνθετων διαδικασιών και σχέσεων σε συνθήκες βαθιάς και πολύπλευρης κρίσης. Πρώτον, η επανάσταση είναι μια διαδικασία μετασχηματισμού των όρων και των μέσων της αντιπαράθεσης. Αυτό σημαίνει ότι ο ιστορικός καλείται να διερευνήσει με ποιο τρόπο και για ποιο λόγο αφενός μια κοινωνική και πολιτική αντίθεση οξύνεται και μετασχηματίζεται σε πόλωση και στη συνέχεια κλιμακώνεται σε σύγκρουση και αφετέρου μια πολιτική αντιπαράθεση μετατρέπεται σε ένοπλη, εμφύλια σύγκρουση. Η διαδικασία είναι σύνθετη, γιατί δεν πρόκειται για μια ευθύγραμμη, προκαθορισμένη εξέλιξη, καθώς μπορεί για κάποιο χρονικό διάστημα η πολιτική σύγκρουση να συνυπάρχει με τη στρατιωτική, η εμφύλια σύγκρουση να είναι γεωγραφικά περιορισμένη ή χρονικά παρατεταμένη. Δεύτερον, η επανάσταση είναι σχέση, για την ακρίβεια συγκρουσιακή σχέση, ανάμεσα στους δύο ανταγωνιστικούς πόλους που μάχονται για την πολιτική εξουσία· σχηματικά, θα λέγαμε, ανάμεσα στο κράτος και το επαναστατικό κίνημα. Οι κινήσεις, οι πολιτικές, οι επιτυχίες του ενός πόλου επηρεάζουν τον αντίπαλο, ο οποίος υποχρεώνεται να αναδιαμορφώσει την τακτική, τις επιλογές, τους στόχους του. Παράλληλα, ο ένας πόλος «παράγει» τον άλλο σε μια σύγκρουση ανταγωνιστικών λόγων, για τη διεκδίκηση της νομιμοποίησής του έναντι του αντιπάλου του.

---

31. Παρατίθεται στο Skocpol, *States and Social Revolutions*, σ. 17.

Μια τέτοια θεώρηση των επαναστάσεων συνεπάγεται ότι η επικέντρωση στον έναν από τους δύο πόλους, όπως συμβαίνει με τις μελέτες που είναι επικεντρωμένες στο κράτος, δεν επαρκεί για την ερμηνεία των επαναστάσεων. Το κράτος και οι πολιτικές του θα πρέπει να συσχετισθούν με τις δυνατότητες του επαναστατικού κινήματος. Πάντως, η αφετηρία των εξελίξεων θα πρέπει να αναζητηθεί στην κρίση του κράτους. Η κρίση μπορεί να οφείλεται σε διαφορετικά αίτια (στρατιωτική ήττα, απώλεια εδαφών, βαθιά οικονομική κρίση κτλ.), αλλά οι συνέπειές της διαπερνούν όλους τους θεσμούς και τους μηχανισμούς του καθεστώτος: το πολιτικό σύστημα απονομιμοποιείται, η οικονομική ζωή αποσαθρώνεται και η πτώχευση μεγάλου τμήματος του πληθυσμού διογκώνει την κοινωνική δυσαρέσκεια, η συμμαχία μεταξύ των οικονομικών και πολιτικών ελίτ διαρρηγνύεται, το κράτος αδυνατεί όλο και περισσότερο να αστυνομεύει τον πληθυσμό. Σε τέτοιες συνθήκες βαθιάς κρίσης δημιουργούνται πολιτικές ευκαιρίες για την ανάπτυξη ριζοσπαστικών πολιτικών δυνάμεων. Το σημείο καμπής βρίσκεται στις πολιτικές που θα ακολουθήσει το κράτος για να αντιμετωπίσει την κρίση και την πολιτική ριζοσπαστικοποίηση: θα του επιτρέψουν άραγε να ανασυγκροτηθεί ή, αντίθετα, θα αποδειχτούν ατελέσφορες, με συνέπεια την κατάρρευσή του; Κρατικές πολιτικές αποκλεισμού και βίαιης καταστολής ωθούν τις ριζοσπαστικές δυνάμεις στην επαναστατική ρήξη, ιδιαίτερα εάν ο έλεγχος του κράτους στην περιφέρεια είναι αποδυναμωμένος και εάν ο ένοπλος αγώνας έχει ενταχθεί στην πολιτική κουλτούρα της ριζοσπαστικής αντιπολίτευσης. Στις νέες συνθήκες δυαδικής εξουσίας που δημιουργούνται μετά την έναρξη του εμφυλίου πολέμου, οι δύο αντίπαλοι αντιμετωπίζουν μια διπλή πρόκληση: αφενός να εδραιώσουν την κυριαρχία τους στις περιοχές που βρίσκονταν υπό τον έλεγχό τους και αφετέρου να συμπήξουν ευρύτερες κοινωνικές συμμαχίες, που θα τους επιτρέψουν να διευρύνουν τη βάση της πολιτικής νομιμοποίησης και της κινητοποίησης ανθρώπων και πόρων. Τέλος, ρόλο στην έκβαση της επαναστατικής κατάστασης διαδραματίζουν οι εξωτερικοί παράγοντες, δηλαδή η διεθνής ισορροπία δυνάμεων, η οποία επιτρέπει ή όχι σε κάποια ξένη δύναμη να επεμβαίνει και να στηρίζει διπλωματικά, οικονομικά και στρατιωτικά το κράτος ή, πιο σπάνια, τους επαναστάτες. Οι προθέσεις και οι στόχοι των ξένων δυνάμεων είναι σημαντικοί, αλλά, όπως είχε επισημάνει ο Έρικ Χομπσμπάουμ για τις προοπτικές επιτυχίας της αμερικανικής στρατιωτικής επέμβασης στο Βιετνάμ, «αν ένας λαός δεν θέλει να κυβερνάται άλλο με τον παλιό τρόπο, δεν μπορεί να γίνει τίποτε».³²

Σε αυτό το ερμηνευτικό πλαίσιο θα προστεθούν δύο ακόμα παράμετροι, οι οποίες βρίσκονται στον πυρήνα της ανάλυσης στην παρούσα μελέτη. Η πρώτη

---

32. Έρικ Χομπσμπάουμ, «Το Βιετνάμ και η δυναμική του ανταρτοπόλεμου», στο του ιδίου, *Επαναστάτες*, Θεμέλιο, Αθήνα, 2008, σ. 192.

παράμετρος είναι η εδαφικότητα. Οι μελέτες των επαναστάσεων έχουν δείξει ότι μία από τις αναγκαίες προϋποθέσεις για τη ανάπτυξη ενός επαναστατικού κινήματος είναι η αδυναμία του καθεστώτος να διεισδύσει και να ελέγξει όλη την επικράτεια και τα σύνορά του.³³ Αυτή η αδυναμία δίνει στο επαναστατικό κίνημα το πλεονέκτημα να αναπτύξει τη δράση του και να εδραιώσει τον έλεγχο του σε μια περιοχή (συνήθως απομακρυσμένη και δυσπρόσιτη ή κοντά στα σύνορα) και στη συνέχεια να επιδιώξει να επεκτείνει τον έλεγχο του σε ευρύτερες περιοχές. Το επαναστατικό κίνημα οργανώνει τη διοίκηση των «ελεύθερων» περιοχών και μετασχηματίζεται σε πρωτοκρατικό μηχανισμό, για να εδραιώσει την κυριαρχία του.³⁴ Η εδαφική διάσταση του εμφυλίου πολέμου δεν μπορεί να υποτιμηθεί, γιατί συνδέεται με την κυριαρχία. Κάθε πολεμική σύγκρουση έχει και εδαφικό χαρακτήρα, στις πόλεις για τον έλεγχο μιας συνοικίας ή ενός δρόμου, στην ύπαιθρο για τον έλεγχο ενός χωριού ή ενός περάσματος. Η κυριαρχία προϋποθέτει το χώρο, γράφει ο Ανρί Λεφέβρ, «ένα χώρο που θεμελιώνεται και παράγεται από τη βία».³⁵ Η κρατική κυριαρχία είναι εδαφικοποιημένη, υπό την έννοια ότι το κράτος έχει το μονοπώλιο της νόμιμης χρήσης της βίας σε συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο. Σε επαναστατικές καταστάσεις, η εδαφική κυριαρχία διασπάται· αυτό το οποίο ήταν ενιαίος κρατικός χώρος κατακερματίζεται σε περιοχές που ελέγχει η κυβέρνηση, σε περιοχές που είναι υπό τον έλεγχο των ανταρτών και σε διαφιλονικούμενες ζώνες, στις οποίες κανείς από τους δύο δεν ασκεί αποκλειστικό και μόνιμο έλεγχο. Από αυτή την άποψη, ο εμφύλιος πόλεμος ως ευθεία αμφισβήτηση της κρατικής κυριαρχίας είναι μια σύγκρουση για τον έλεγχο τόσο του χώρου όσο και των ανθρώπων. Ο έλεγχος του χώρου (των συνόρων, των πλουτοπαραγωγικών πηγών, των συγκοινωνιακών κόμβων κ.ά.) και των ανθρώπων στο χώρο (της κίνησης, της εγκατάστασης ή της πρόσβασής τους) συνδέεται με τις πολιτικές εδαφικότητας που ασκούν οι αντίπαλοι.

Ο Ρόμπερτ Ντέιβιντ Σακ όρισε την εδαφικότητα ως την προσπάθεια να επηρεασθούν ή να ελεγχθούν άνθρωποι, εξελίξεις και σχέσεις μέσα από τον έλεγχο μιας γεωγραφικής περιοχής.³⁶ Μέσα από τις πολιτικές τεχνολογίες ελέγχου, ο

33. Michael S. Kimmel, *Revolution. A Sociological Interpretation*, σ. 178· Skocpol, *States and Social Revolutions*, σ. 120, 136-137, 150-151· Wolf, *Peasant Wars*, σ. 148, 186, 271, 293.

34. Goodwin, *No Other Way Out*, σ. 12.

35. Henri Lefebvre, *The Production of Space*, Blackwell, Οξφόρδη και Κέμπριτζ, 1991, σ. 280.

36. Robert David Sack, *Human Territoriality. Its Theory and History*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ, 1986, σ. 19-21. Για μια πιο πρόσφατη συζήτηση της σχέσης μεταξύ εδάφους και εδαφικότητας, βλ. Stuart Elden, «Land, Terrain, Territory», *Progress in Human Geography*, τόμ. 34, τχ. 6, 2010, σ. 799-817.

ίδιος ο χώρος μετατρέπεται σε έδαφος, δηλαδή σε πεδίο κυριαρχίας, στο οποίο οι άνθρωποι αποκλείονται, μεταφέρονται, εγκαθίστανται, περιορίζονται, αστυνομεύονται από την κυρίαρχη δύναμη. Η έννοια της εδαφικότητας στη μελέτη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου μάς βοηθά να κατανοήσουμε τη διαφορετική δυναμική που αναπτύχθηκε στις πόλεις και την ύπαιθρο και μας επιτρέπει να διερευνήσουμε τις πολιτικές ελέγχου εδαφών και πληθυσμού που ακολούθησαν οι δύο αντίπαλοι.

Επιπλέον, οι πολιτικές ελέγχου του πληθυσμού εγείρουν το γενικότερο ζήτημα της κυβερνητικότητας, όπως την προσέγγισε ο Μισέλ Φουκώ, δηλαδή της λογικής με βάση την οποία οργανώνεται και ασκείται η εξουσία. Η «τέχνη της διακυβέρνησης», υποστήριξε ο Φουκώ, αποτελεί συγκεκριμένο τύπο εξουσίας, που έχει στο επίκεντρό της τη διαχείριση του πληθυσμού και συνδέεται με τεχνικές πειθάρχησης και μηχανισμούς ασφάλειας. Είναι μια τεχνολογία εξουσίας η οποία γεννιέται μαζί με το σύγχρονο κράτος και οδηγεί στην ανάπτυξη μιας σειράς μηχανισμών και την παραγωγή ενός συνόλου γνώσεων για τον πληθυσμό.³⁷ Σε συνθήκες εμφυλίου πολέμου η κυβερνητικότητα, ως λογική και πρακτική, μετασχηματίζεται. Με τον πολλαπλασιασμό των τρόπων και των μηχανισμών για τον έλεγχο του πληθυσμού και τη διαρκή, σχεδόν απεριόριστη, επέκταση του πεδίου παρέμβασης του κράτους στην κοινωνία, εξαιτίας της αναγωγής του κρατικού συμφέροντος σε ύψιστη αρχή, γεννιέται ένας διαφορετικός τύπος εξουσίας, το καθεστώς εκτάκτου ανάγκης.

Η δεύτερη παράμετρος, η οποία βρίσκεται στον πυρήνα της ανάλυσης της παρούσας μελέτης, είναι η κοινωνική δυναμική. Η έννοια της κοινωνικής δυναμικής είναι σημαντική, γιατί αφενός επαναφέρει στο επίκεντρο τα δρώντα υποκείμενα και αφετέρου υπογραμμίζει τις αλλαγές που σημειώνονται στη διάρκεια των ιστορικών εξελίξεων. Καθώς η πολιτική διαμάχη μετατρέπεται σε στρατιωτικό αγώνα αλλάζουν οι όροι και τα μέσα της σύγκρουσης και ανοίγεται ένα αγεφύρωτο ρήγμα ανάμεσα στους δύο πολιτικούς αντιπάλους. Σε αυτή τη διαδικασία το καίριο ζήτημα είναι ποια πλευρά θα μπορέσει να κερδίσει την υποστήριξη ευρύτερων κοινωνικών στρωμάτων και να συνάψει τις απαραίτητες κοινωνικές συμμαχίες. Η έννοια της κοινωνικής δυναμικής βοηθά να διερευνήσουμε τον αντίκτυπο του εμφυλίου πολέμου στην κοινωνία, την επιρροή που έχουν οι δύο αντιμαχόμενοι και τον τρόπο και το βαθμό εμπλοκής ευρύτερων κοινωνικών ομάδων στη σύγκρουση. Σε αυτό

---

37. Michel Foucault, *Security, Territory, Population. Lectures at the Collège de France, 1977-1978*, Palgrave Macmillan, Νέα Υόρκη, 2007, σ. 87-114· Michel Foucault, *Η γέννηση της βιοπολιτικής. Παραδόσεις στο Κολλέγιο της Γαλλίας (1978-1979)*, Πλέθρον, Αθήνα, 2012, σ. 15-39.

το σημείο είναι απαραίτητες ορισμένες διευκρινίσεις. Σε συνθήκες δυαδικής εξουσίας η συνεργασία ευρύτερων κοινωνικών στρωμάτων δεν είναι εκ των προτέρων δεδομένη, αλλά αποτελεί διακύβευμα. Συνδέεται με την ικανότητα του κράτους ή των ανταρτών να ανταποκριθούν στους βασικούς όρους του «κοινωνικού συμβολαίου», δηλαδή να εξασφαλίσουν την προστασία της ζωής και της περιουσίας του πληθυσμού, όπως και την υλική επιβίωσή του.³⁸ Επιπλέον, η συνεργασία δεν είναι αποτέλεσμα μόνο υποστήριξης, αλλά και εξαναγκασμού. Στην πραγματικότητα, σε συνθήκες εμφύλιου πολέμου οι δυνατότητες ελεύθερης επιλογής των ανθρώπων περιορίζονται. Οι λόγοι για τους οποίους συντάσσονται με τη μια ή την άλλη πλευρά ποικίλλουν (οικογενειακοί, πολιτικοί, οικονομικοί κ.ά.) και θα πρέπει να συσχετισθούν με τις πολιτικές προσεταιρισμού και εξαναγκασμού που εφαρμόζουν οι δύο αντίπαλοι. Τέλος, η κοινωνική δυναμική δεν είναι ενιαία και αδιαφοροποίητη. Αντιστοιχεί στις ταξικές, εθνοτικές, πολιτισμικές διαιρέσεις που παρατηρούνται σε μια κοινωνία, αλλά και στη νέα κατάσταση που δημιουργεί ο εμφύλιος πόλεμος. Η πόλωση και η σύγκρουση ούτε εκδηλώνονται γεωγραφικά με την ίδια ένταση σε όλη τη χώρα, ούτε αφορούν με τον ίδιο τρόπο όλα τα κοινωνικά στρώματα. Αυτές οι διαφορές επηρεάζουν την τακτική των δύο πλευρών και τις κοινωνικές συμμαχίες που μπορούν να συνάψουν. Πιο συγκεκριμένα, για τον ελληνικό εμφύλιο πόλεμο, η διαφορετική κοινωνική δυναμική που αναπτύχθηκε ανάμεσα στις πόλεις και την ύπαιθρο διαμόρφωσε τις κοινωνικές συμμαχίες των δύο αντιπάλων και ανέδειξε τα όρια του επαναστατικού εγχειρήματος.

Μια τέτοια ανάλυση δεν στοχεύει στην επεξεργασία κάποιου θεωρητικού μοντέλου για την ερμηνεία γενικά των επαναστάσεων. «Οι γενικεύσεις είναι αδύναμες, ευπαθείς, εφήμερες: πάσχουν από εξαιρέσεις, παραμένουν απόμακρες από τις αλήθειες που ισχυρίζονται ότι αντιπροσωπεύουν, άχρονες και αδιέξοδες», σημείωνε ο Τίλλυ, υπέρμαχος των μεγάλων ερμηνευτικών σχημάτων και ιστορικών συνθέσεων.³⁹ Γι' αυτό το λόγο η εξήγηση των επαναστάσεων οφείλει να είναι ιστορικά προσδιορισμένη. Η έννοια της δυναμικής έχει αφετηρία τη θέση ότι ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος ούτε ήταν προειλημμένη απόφαση κάποιας εκ των δύο πλευρών, ούτε εξελίχθηκε με βάση κάποιο προδιαγεγραμμένο «σενάριο». Αντίθετα, οι αποφάσεις λαμβάνονταν τις περισσότερες φορές με βάση τις εξελίξεις ή τη συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία. Με τη σειρά τους, αυτές οι αποφάσεις ή οι ενέργειες διαμόρφωναν νέα δεδομένα και επηρέαζαν την πορεία του εμφύλιου πολέμου. Η σύγκρουση ανάμεσα στο κράτος και το ΚΚΕ εκδηλώθηκε σε

38. Timothy Wickham-Crowley, «The Rise (and Sometimes Fall) of Guerilla Governments in Latin America», *Sociological Forum*, τόμ. 2, τχ. 3, 1987, σ. 473-499.

39. Tilly, *Οι ευρωπαϊκές επαναστάσεις*, σ. 443.

συγκεκριμένες ιστορικές συνθήκες· σε αντίθεση με μια τελεολογική ή ντετερμινιστική θεώρηση, η έννοια της δυναμικής αποκαθιστά την ενδεχομενικότητα και επιδιώκει να εξηγήσει γιατί κάθε φορά οι πρωταγωνιστές επιλέγουν να δράσουν με τη συγκεκριμένη μορφή ή να πάρουν τη συγκεκριμένη απόφαση.

Η έννοια της δυναμικής συνιστά έναν τρόπο θεώρησης όχι μόνο των ιστορικών εξελίξεων, αλλά και των πρωταγωνιστών. Στην παρούσα μελέτη μεγαλύτερο βάρος δίνεται στο επαναστατικό υποκείμενο, δηλαδή το ΚΚΕ και τον ΔΣΕ, για να διερευνηθεί, σε συσχετισμό πάντα με τον αντίπαλο πόλο, το κράτος, με ποιο τρόπο η εμφύλια σύγκρουση αλλάζει το ίδιο το υποκείμενο. Σε αντίθεση με μια προσέγγιση (ευρέως διαδεδομένη για το ΚΚΕ) που εκλαμβάνει το επαναστατικό υποκείμενο ως στατικό, μονολιθικό και στοχοπροσηλωμένο, η ανάλυση η οποία προτείνεται δίνει έμφαση στις αλλαγές που συμβαίνουν και τις διαφορές που εμφανίζονται στο ίδιο το επαναστατικό υποκείμενο.

Η θεώρηση της επανάστασης ως δυναμικής ιστορικής διαδικασίας συνεπάγεται ότι το ίδιο το υποκείμενο αλλάζει στη διάρκειά της· αλλάζουν οι στόχοι και η κοινωνική σύνθεσή του, αναπροσαρμόζεται η τακτική του, εμφανίζονται διαφοροποιήσεις και διαφωνίες στο εσωτερικό του. Το υποκείμενο που αναδύεται από μια τέτοια προσέγγιση είναι πιο ετερογενές, πιο αντιφατικό και πιο σύνθετο από αυτό που παρουσιάζεται συνήθως, εν προκειμένω το ΚΚΕ ως απλά και μόνο σταλινικό κόμμα ή, χειρότερα, υποχείριο της Σοβιετικής Ένωσης. Επιπλέον, η έμφαση στις αλλαγές που συμβαίνουν στο επαναστατικό υποκείμενο επαναφέρει στη συζήτηση τη σημασία της μελέτης των γεγονότων. Η ιστορική εξέλιξη δεν είναι ευθύγραμμη, τα ιστορικά φαινόμενα δεν ακολουθούν κάποια λογική «ωρίμανσης» και, σε πείσμα μιας αιτιοκρατικής θεώρησης, οι ενέργειες των πρωταγωνιστών έχουν πολύ συχνά απροσδόκητες συνέπειες. Η ιστορία είναι γεμάτη από τομές και συνέχειες, από ανατροπές και αδράνειες, από οπισθοδρομικές αντιδράσεις και καινοτόμα εγχειρήματα, που μπορεί να εκδηλώνονται την ίδια χρονική στιγμή. Τα γεγονότα δημιουργούν τη δική τους χρονικότητα, υποστηρίζει ο Ουίλιαμ Σιούελ, δηλαδή γεγονότα τα οποία έχουν συμβεί σε προγενέστερο χρόνο μπορεί να επηρεάσουν την ακολουθία των γεγονότων σε μεταγενέστερη χρονική στιγμή· τα γεγονότα μπορεί να αλλάζουν όχι μόνο την ισορροπία μεταξύ των αιτιακών παραγόντων, αλλά και την ίδια τη λογική της αλληλουχίας των εξελίξεων.⁴⁰

---

40. William Sewell Jr., *Λογικές της ιστορίας. Κοινωνική θεωρία και κοινωνικός μετασχηματισμός*, Ξιφάρης, Αθήνα, 2013, σ. 147-151.

Το ανά χείρας βιβλίο δεν φιλοδοξεί να αποτελέσει μια λεπτομερή εξιστόρηση του Εμφυλίου και γι' αυτό το λόγο κάποιες γεωγραφικές περιοχές (π.χ. τα νησιά) δεν εξετάζονται καθόλου, ενώ δίνεται έμφαση σε όσες βρέθηκαν στο επίκεντρο της σύγκρουσης. Δεν στοχεύει στην αναζήτηση των αντικειμενικών συνθηκών που καθόρισαν την έκβαση του Εμφυλίου, δηλαδή στην κατασκευή μιας τελεολογίας βασισμένης στην εκ των υστέρων γνώση του ιστορικού. Επίσης, δεν υποθέτει ότι υπήρχε αντίφαση ανάμεσα στην κοινωνική πραγματικότητα και την ιδεολογική-πολιτική ανάγνωσή της από την κομματική ηγεσία, όπως εκείνη που ορθά είχε εντοπίσει ο Άγγελος Ελεφάντης στον Μεσοπόλεμο, χαρακτηρίζοντας εύστοχα την πολιτική του ΚΚΕ «επαγγελία της αδύνατης επανάστασης».⁴¹ Άλλωστε, στη δεκαετία του 1940 η επανάσταση δεν εξαγγέλθηκε απλώς, αλλά πραγματοποιήθηκε. Η επαναστατική κατάσταση στην οποία βρέθηκε η Ελλάδα δείχνει τις βαθιές αλλαγές που είχαν συμβεί στην ελληνική κοινωνία μέσα σε λίγα μόλις χρόνια και ταυτόχρονα μας υποχρεώνει να αναζητήσουμε στην ίδια την εξέλιξη της επανάστασης τα αίτια για την αποτυχία της. Οι νέες συνθήκες που προκύπτουν από τις αποφάσεις των πολιτικών υποκειμένων και τα νέα δεδομένα που διαρκώς δημιουργούνται στην κοινωνία από την ίδια τη σύγκρουση διαμορφώνουν και τους όρους της κατάληξής της· η επανάσταση δεν μπόρεσε να ολοκληρωθεί και απέτυχε. Άρα, για την ερμηνεία και την κατανόηση του ελληνικού εμφυλίου πολέμου, θα πρέπει να διερευνηθεί η σχέση αλληλεπίδρασης ανάμεσα στο κοινωνικό και το πολιτικό· αυτός είναι και ο στόχος του βιβλίου.

---

41. Άγγελος Ελεφάντης, *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης. ΚΚΕ και αστισμός στον Μεσοπόλεμο*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1979.